

Рани развој – унапређење јавних политика

РАНИ РАЗВОЈ ДЕЦЕ

Концепт раног развоја деце (РРД) је свеобухватни приступ политикама и програмима за децу и њихове родитеље, старатеље и окружење, и односи се на период од зачећа детета па до његовог поласка у школу. Циљ програма раног развоја је да подрже право деце да развију своје когнитивне, емоционалне, друштвене и физичке потенцијале (3).

Научна истраживања указују да развој људског мозга зависи од окружења у ком дете расте и искустава које стиче, једнако као што зависи од генетике (5). Програми раног развоја деце представљају прилику да детету у раном узрасту омогућимо адекватну исхрану, подстицаје и сигурност који су му потребни за развој мозга и за остваривање пуних потенцијала.

Подршка треба да буде усмерена на целу породицу. Успешне стратегије за рани развој деце шире фокус са уског приступа који се односи само на добробит детета, на шири приступ који се односи на добробит целе породице.

Рани развој деце: најбоља инвестиција у будућност земље

Ако треба да изаберемо једну најделотворнију и најефикаснију јавну политику за свеопшти развој друштва, резултати истраживања нам кажу да то треба да буде политика раног развоја деце (РРД). Инвестирање у рани развој деце производи висок степен повраћаја улагања у друштво – инвестирање у програме раног развоја деце осигурава повраћај средстава који је 4 до 5 пута виши од уложених средстава (1).

Програми раног развоја су веома делотворни зато што су усмерени на подршку деци у раним годинама живота, периоду када се људски мозак развија брже него икада касније у животу (1). То је период када мозак највише реагује на све интервенције и када те интервенције имају веома висок утицај. Ова чињеница представља прилику за деловање путем квалитетних програма раног развоја, који могу веома значајно да унапреде развојне исходе деце, нарочито деце из осетљивих друштвених група.

Што касније почнемо да улажемо у рани развој деце – то ћемо као исход добити нижи степен социјалног капитала. Другим речима, друштво ће у будућности за постизање сличних резултата морати да потроши много више ресурса него ако их уложи данас (2). Како би програми раног развоја деце били успешни, делотворни и одрживи, они треба да се спроводе као координисане вишесекторске интервенције и да буду засновани на концепту подстицајне неге која укључује бригу о здрављу и исхрани, одговор на потребе деце, безбедност и сигурност, као и учење у раном детињству (19).

ЗАШТО ТРЕБА ИНВЕСТИРАТИ У РАНИ РАЗВОЈ ДЕЦЕ

Најбоља подршка за развој мозга детета.

Људски мозак се након зачећа па све до узраста од 2–3 године развија брже него у било ком другом периоду живота. До треће године мозак добије око 90% мождане масе (8). Током првих година живота, неурони у људском мозгу формирају везе невероватном брзином од 700–1.000 у секунди, што је брзина која се касније више не достиже (9). Са три године живота, мозак детета двоструко је активнији од одраслог мозга (10), и око 50–75% потрошње енергије током првих неколико година живота посвећује се развоју мозга (11). Све што дете види, додирне, окуси, помирише или чује током првих година помаже да се мозак обликује за размишљање, осећања и учење (4).

Успешно се смањује токсични стрес.

Када се дете одгаја у екстремном сиромаштву, нема стабилног старатеља или старатељ не може да одговори са љубављу и негом, дете трпи неподношљив стрес, који се често назива „токсични стрес“. Примери укључују услове који се везују за сиромаштво, мајчинску депресију, злостављање и занемаривање деце, или живот у институцији (12). Ова негативна рана искуства доказано имају значајне последице по развој детета, са негативним исходима који се одражавају у одраслом добу.

Највише користи имају најугроженији.

Истраживања показују да деца која су у најнеповољнијем положају имају највише користи од програма усмерених на рани развој. Осим тога, бројне студије доказују да улагања у програме раног развоја могу да смање велике когнитивне разлике које постоје међу децом

из најсиромашнијих и најбогатијих делова друштва (6). РРД је једна од ретких јавних политика којима се промовише праведност и социјална кохезија у друштву, а у исто време и продуктивност привреде и друштва уопште. Програми за РРД за децу у неповољном положају промовишу образовање, повећавају квалитет радне снаге, унапређују продуктивност школа и смањују стопу криминала, малолетничких трудноћа и зависности од социјалне помоћи (2).

За ојџималан развој мозга ѿојребно је сџимулајивно окружење, адекватна исхрана и ѿодсџицајни односи са друјима – родитџељима, члановима шире ѿродице, здравсџивеним радницима, васџиџачима, социјалним радницима и друјима (4). Небезбедно окружење, неџајивне инџеракције и мањак мојућности за образовање у најранијим ѿодинама, моју да доведу до џрајних ѿоследица, које ујрожавају осџварење дечјих ѿојенцијала за чџијав живојџ.

Остварује се висок повраћај улагања.

Економисти се слажу да улагање у програме раног развоја деце представља један од најисплативијих начина за достизање одрживог раста. Анализе показују да улагања у унапређење раног развоја деце могу да произведу повраћај средстава у просечном износу 4 до 5 пута већем од уложеног, а у појединим случајевима и много више. Интервентни програми у адолесцентном узрасту постижу сличне ефекте, али уз значајно већа улагања (5).

Цена неделовања је висока за читаво друштво.

Последице неактивности утичу не само на садашње, већ и на будуће нараштаје, а губици због субоптималног развоја у будућности могу да буду двоструко већи од

тренутних улагања у здравствени и образовни сектор (7). Деца која не добијају одговарајућу подршку у раном узрасту вероватно ће, у одраслом добу, зарађивати за четвртину мање (7). Иако интересовање за рани развој деце расте на глобалном нивоу, оно још увек представља занемарену област, нарочито у мање развијеним земљама у којима је потреба израженија.

Права детета.

Конвенција о правима детета јасно истиче важност раног развоја детета, наводећи да дете има право да се развије у „највећој могућој мери“ и да „државе потписнице препознају право сваког детета на стандард живота који одговара физичком, менталном, духовном, моралном и друштвеном развоју детета“.

Камен темељац глобалне агенде.

Циљеви одрживог развоја (ЦОР) наглашавају да је улагање у рани развој деце постало не само циљ по себи, већ и услов за остваривање многих других Циљева одрживог развоја: искоренити сиромаштво и глад и унапредити исхрану деце, обезбедити здрав живот, обезбедити целоживотно учење, остварити родну равноправност и смањити неравноправност.

ЦОР укључују следећи специфични циљ раног развоја деце: „До 2030. године обезбедити да све девојчице и дечаки имају приступ квалитетној нези, као и предшколском образовању, како би били спремни на основно образовање“ (6). У том смислу, ЦОР представљају историјску прилику за приоритизацију и улагање у рани развој деце.

ШТА СВЕ ДОПРИНОСИ РАНОМ РАЗВОЈУ ДЕЦЕ?

Да би деца остварила свој пуни потенцијал, потребно је да имају топлу и подстицајну везу са родитељима, квалитетну исхрану, заштиту од болести и токсичног стреса, прилике за рано учење и безбедно и стимулативно окружење за раст и развој. Потребна им је подршка и подстицајна нега од стране породица и пружалаца услуга раног развоја.

→ Подршка родитеља.

Деца најбоље расту и уче када родитељи задовољавају њихове потребе, брину о њима и дају им љубав, пажњу и подстицаје, добру исхрану, и заштиту (15). Сигурно и стабилно окружење као и брижни и негујући односи у најранијим годинама дају дугорочне позитивне ефекте на учење, понашање и здравље детета. Позитиван однос између детета и родитеља развија способност детета да учи и савладава свакодневне животне изазове. Деца која расту уз топле и подржавајуће родитеље су често способнија да самостално истражују, самосталнија су, постожу боље резултате у школи и имају успешније односе са вршњацима.

→ Исхрана и стимулација.

Развој мозга и раст деце зависе од квалитетне исхране и стимулације и емоционалне доступности родитеља. Чак и када породице немају довољно хране, није довољно обезбедити само храну. Постоје јаки докази да програме обезбеђивања хране треба комбиновати са програмима за побољшање родитељских компетенција да би се остварио највећи утицај на развој детета (6).

Правилна исхрана мајки смањује ризик појаве ниске телесне тежине новорођенчади. Дојење развија имуни систем и интелигенцију детета, и подстиче успостављање

блискости са мајком. Деца са неодговарајућом исхраном у раном узрасту под ризиком су од каснијих неуропсихолошких проблема, слабог учинка у школи, раног напуштања школе, нискоквалификованог запослења, као и слабог старања о сопственој деци, чиме се доприноси међугенерациском преносу сиромаштва.

→ Здравствена заштита.

Правовремени и редовни контакти са системом здравствене заштите важан су фактор за очување здравља и унапређење развоја детета. Здравствени систем пружа родитељима стручну помоћ у процени развоја и савете како да подстичу развој. Систем здравствене заштите је често у контакту са мајком и дететом од његовог зачећа, рођења и током првих седам година. Превентивно деловање система здравствене заштите у периоду раног развоја укључује 19 сусрета између здравствених радника и детета. Зато је здравствени систем у јединственој позицији да пружи рану подршку и заштиту, да на време открије развојна одступања и повеже родитеље са другим пружаоцима услуга.

→ Рано учење и образовање деце.

Нова открића у истраживањима рада мозга показују да деца уче од рођења, и да прве године живота утичу на њихов каснији успех у школи и животу (2). Свакодневна комуникација и игра са родитељима значајно доприносе усвајању нових знања и вештина и укупном напредовању детета. Квалитетни програми предшколског васпитања и образовања обезбеђују безбедно и подстицајно окружење за децу, стручњаке који пружају подршку и оснажују дете, прилике за социјалну интеракцију и искуства која доприносе развоју детета. Из перспективе раног развоја деце, укључивање у вртић има највећи утицај на децу из депривираних заједница и породица, и надокнађује недостатак подршке за рано учење у најближем окружењу детета. Ови програми могу значајно

унапредити социјалну инклузију маргинализоване деце као што су деца са инвалидитетом (7).

→ Заштита деце и социјална заштита.

Сигурно и безбедно породично окружење је предуслов оптималног развоја детета. Оно подразумева да породица може да обезбеди основне егзистенцијалне услове, да заштити дете од насиља, сиромаштва и других фактора који доводе до токсичног стреса. Систем социјалне заштите игра важну улогу у пружању подршке породици да обезбеди ове предуслове. Путем финансијске подршке или подршке у природи, пружањем услуга социјалне заштите у заједници и програма интензивне подршке породици, социјална заштита помаже остварењу права деце и породица (1).

→ Рана препознавање развојних одступања и рана интервенција.

Број деце код којих долази до развојних одступања која могу прерасти у трајне сметње и инвалидитет није занемарљив. Рано препознавање ових одступања отвара простор за ране интервенције које у значајној мери могу отклонити или ублажити последице развојних сметњи. Систем здравствене заштите је најбоље позициониран да, у сарадњи са родитељима, први препозна развојна одступања и да, након детаљније процене, предложи индивидуални план интервенције за дете и породицу.

ПОСЕБНО ОСЕТЉИВЕ ГРУПЕ ДЕЦЕ

Рана подршка за децу потребна је свој деци од пренаталног периода до поласка детета у школу.

Међутим, појединој деци, родитељима и породицама потребна је додатна подршка друштва да би у највећој могућој мери повећали потенцијал за развој детета.

→ Деца која живе у сиромаштву.

Сиромаштво смањује потенцијал за рани развој детета. Истраживања показују да на узрасту од 3–4 године, развој деце из најсиромашнијих квинтила касни за онима из најбогатијих за чак 8 месеци (Секундарна анализа MICS података – Рани развој детета, 2015). У Србији има 8,4% деце која живе у апсолутном сиромаштву, а чак једна трећина је у ризику од сиромаштва.

→ Деца са инвалидитетом.

Преживљавање и развој могу бити нарочито тешки за децу са инвалидитетом и сметњама у развоју. Ова деца су међу најмаргинализованијим групама деце, и суочавају се са широко распрострањеним кршењем њихових права. Број деце са сметњама у развоју и инвалидитетом у Србији не зна се са сигурношћу. Међутим, подаци из MICS истраживања из 2005. године указују на 11,3% деце која живе са неким видом сметње у развоју.

→ Ромска деца.

Деца која живе у подстандардним ромским насељима су посебно угрожена. Стопа смртности одојчади и деце до пет година је код деце из ромских насеља двоструко већа него код деце из опште популације. У ромским насељима је 10% деце потхрањено, а 19% заостаје у расту (24). Чак трећина ромске деце нема довољан број obroка дневно, а само половина има адекватну исхрану у смислу њене разноврсности. Свега 70,5% деце узраста 24–35 месеци међу општим становништвом

примило је целовиту и правовремену имунизацију, док проценат пада на свега 13% за децу која живе у ромским насељима (24).

→ Деца која не добијају подршку у учењу.

Само 9% најсиромашније деце и 6% деце из ромских насеља старости 3–5 година похађа вртиће. Само 48% деце из ромских насеља има подршку од мајке, а 17% од очева у активностима које стимулишу развој и учење. 30% деце старости 0–5 година нема бар 3 књиге за децу у домаћинству, док је 88% деце из ромских насеља без 3 књиге за децу у домаћинству (24).

→ Деца која су изложена насилном дисциплиновању и насиљу.

Када је дете интензивно физички или емоционално кажњавано, изложено породичном насиљу, занемаривано или злостављано, када одраста у екстремном сиромаштву или у породицама са особама које пате од менталних обољења као што је депресија, или са особама зависним од коришћења психоактивних супстанци, њихов развој може бити трајно угрожен. 43% родитеља користи насилне методе у дисциплиновању деце. Највише се кажњавају деца старости 2 године (54%) (24). У току 2016. године центри за социјални рад су евидентирали 23.218 пријава породичног и партнерско насиља. У скоро 97% насиље се дешава у биолошким породицама, док је број пријава насиља у хранитељским, усвојитељским или другим породицама, веома мали и износи 3% свих пријава. Према узрасној структури, 30% пријава односи се на насиље над децом.

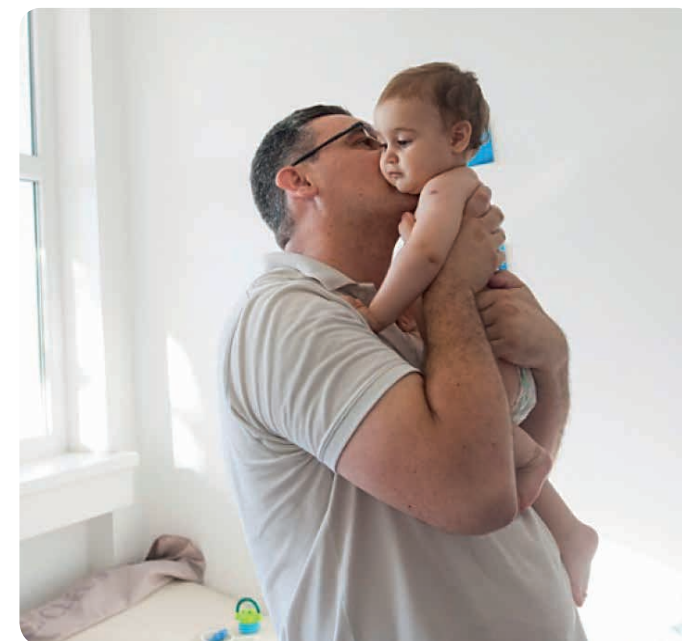
→ Деца одвојена од породице.

Број деце која живе у институцијама значајно је смањен током протеклих година. Године 2000. било је 3554 деце под институционалном негом, док је 2015. године тај

број износио 767. Међутим, укупан број деце која улазе у систем социјалне заштите није смањен, него је чак повећан за 10%. Ово указује на стални пораст тренда одвајања деце од њихових породица као мере заштите, што је један од озбиљних изазова за Србију. Добра вест је да се већина ове деце смешта у старатељске породице (87%), а мање у институције (13%).

→ Деца из удаљених и мање развијених средина.

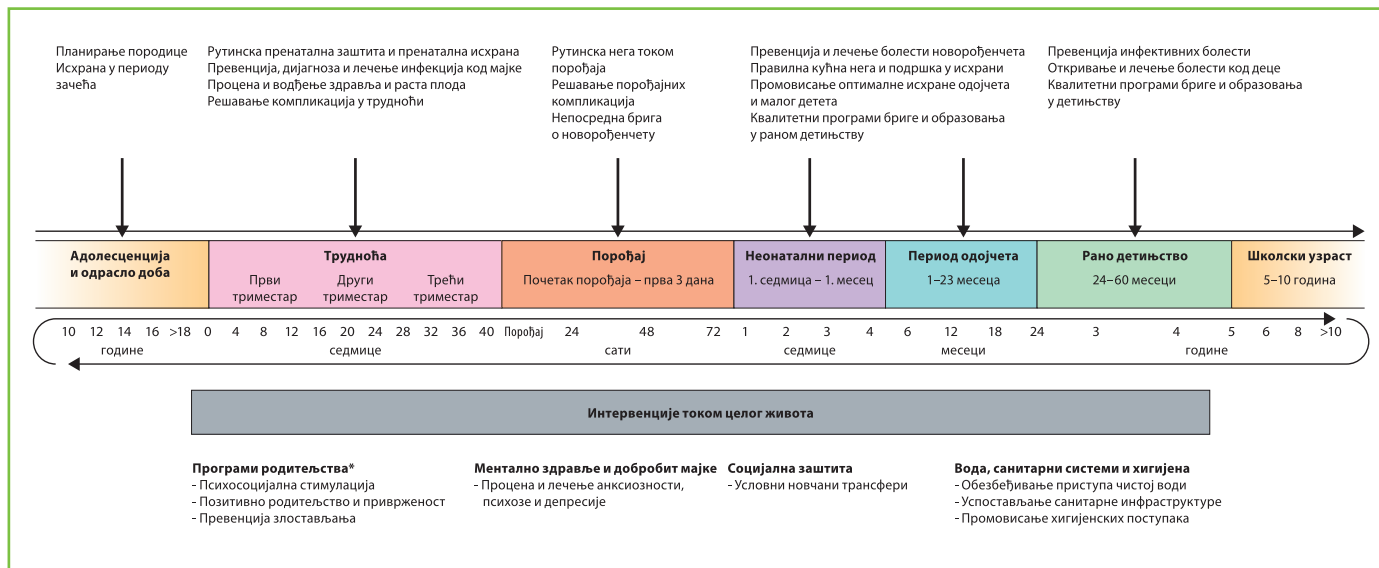
Постоје изузетно велике разлике међу општинама у погледу степена њиховог социо-економског развоја и расположивих ресурса који се огледају у положају и условима за раст и развој деце. Ово се огледа у вишим стопама перинаталне смртности, нижим стопама похађања предшколског образовања и мањем приступу услугама социјалне и здравствене заштите. Посебно су угрожена деца која живе у удаљеним сеоским областима са веома ограниченим приступом многим услугама подршке разном развоју.

ДЕЛОТВОРНЕ СТРАТЕГИЈЕ ЗА РАНИ РАЗВОЈ ДЕЦЕ

Анализа програма раног развоја деце који су реализовани широм света у периоду од 2011. до 2015. године указују на веома значајне добробити за развој детета. Мере раног развоја су груписане у неколико пакета који прате животни циклус мајке и детета.

Интервенције засноване на расположивим подацима које утичу на аспекте подстицајне неге. Извор: *Series Paper ECD 2. Lancet 2016, An Executive Summary for The Lancet's Series*

ИЗАЗОВИ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ПРОГРАМА РАНОГ РАЗВОЈА

Упркос јасним добробитима које произлазе из програма раног развоја који су научно потврђени, постоје разлози због којих програм раног развоја још није добио одговарајући ниво приоритета. Они се срећу и у другим земљама средњег нивоа развоја, а укључују ограничене ресурсе, недовољно разумевање бенефита од програма раног развоја, конкурентне развојне приоритете земље као и структурне неједнакости које отежавају решавање проблема најсиромашнијих категорија становништва. Слични изазови постоје и у Србији.

→ Доступност и квалитет услуга.

Постојећа мрежа услуга намењених раном развоју деце у Србији представља добро полазиште за даљи развој и проширење ових програма. Неравномерна распрострањеност, недовољан број кадрова и отежан приступ квалитетним услугама раног развоја деце

оставља велики број деце без неопходне подршке и захтева додатна улагања. Само квалитетне услуге раног развоја могу да произведу очекиване позитивне ефекте.

→ Разлика између политика и примене.

Постоји разлика између постојећих политика, закона и стратешких акционих планова са једне стране и спровођења постојећих политика које се преводу у доступне ресурсе, одговарајуће услуге, расподелу буџета и пратећу инфраструктуру, са друге стране (23).

→ Фрагментиране услуге за дете и породицу.

Породице са децом добијају некоординисану и неусклађену подршку из различитих система. Постојећа координација подршке детету и породици је ограничена, а секторски-специфичне услуге се пружају на различитим местима. Због тога дете не остварује бенефит од холистичког приступа који подразумева један интегрални план подршке за дете и породицу који координисано спроводе све службе и професионалци.

→ Интегрисање промоције раног развоја у здравствену заштиту.

Сектор здравствене заштите требало би да прошири своје деловање изван домена превенције и лечења болести, и да промовише подстицајну негу мале деце, као кључног чиниоца у остварењу потенцијала сваког човека (16).

→ Праћење положаја и развоја деце.

Важно је развити делотворне системе праћења кључних индикатора раног развоја деце, којима би се обезбедиле информације за доносиоце политика и пружаоце услуга о томе како даље унапређивати подршку. Неопходни су подаци о деци са сметњама у развоју како би се њихови проблеми учинили видљивим, а ова деца остварила пуну социјалну укљученост.

→ Подршка родитељима.

У Србији недостају програми подршке јачању родитељских знања, вештина и пракси. Најугроженијим

родитељима је потребна и материјална подршка. Таква подршка нарочито је важна за породице са великим бројем деце, из сиромашних, руралних средина или подстандардних насеља, породице са само једним родитељем, као и оне у којима родитељи имају ниску школску спремност.

→ Координација и управљачки механизми.

Стратешки оквир, а и имплементација политика и програма раног развоја је често фрагментирана, посебно за децу до 3 године и на локалном нивоу. Ниједна владина институција или тело нема јасан мандат да координира политике и програме раног развоја.

→ Финансирање раног развоја.

Финансирање раног развоја деце усмерено је на финансирање програма у оквиру појединачних сектора, што често доводи до надметања за ограничене ресурсе. Недостатак координације у овој области утиче и на ефикасност у коришћењу расположивих ресурса.

ШЕСТ ПРИОРИТЕТА ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ РАНОГ РАЗВОЈА ДЕЦЕ

Да би рани развој деце био подржан на делотворан и ефикасан начин, потребно је да радимо на остварењу следећих приоритета:

1. Подршка родитељству. Право место за дете је са родитељима и породицом. Потребно је да пружимо подршку породицама да развију знања, праксе и вештине неопходне за добро родитељство и оптимални развој деце. Три елемента за јачање породице повећавају вероватноћу да ће породице моћи да обезбеде одговарајућу негу својој деци: приступ квалитетним услугама (нпр. пренатална нега, имунизација, саветовање о исхрани);

изградња вештина (нпр. нега и технике ненасилног васпитавања деце); и подршка целој породици (нпр. новчана давања и услуге социјалне заштите) (16). Овај циљ захтева унапређење програма кућних посета, увођење програма саветодавних и едукативних активности, информативне кампање, како би се осигурало да родитељи имају довољно информација о раном развоју детета, али и како би се родитељима унапредио квалитет живота. Подршка родитељима би требало да буде интегрисана у постојеће програме за пружање услуга у области здравља, исхране, образовања, социјалне заштите и заштите деце (7). Програме подршке родитељству треба развијати нарочито за породице у ризику, како би се превенирале негативне праксе, као што је занемаривање, насиље и издвајање детета из породице.

2. Доступно предшколско васпитање и образовање за свако дете. Да би се осигурала добробит сваког детета и једнак приступ приликама за квалитетно учење у раном детињству, потребно је унапредити праведност и доступност предшколских програма, који одговарају на потребе деце и родитеља у локалним заједницама, и радити на повећању физичких капацитета за предшколско васпитање и образовање. Деца из осетљивих група имају највећу корист од предшколског васпитања и образовања и треба да имају приоритет при упису. Имајући у виду да само квалитетни предшколски програми дају очекиване ефекте, потребно је развити нове основе програма предшколског васпитања и образовања и пружити подршку професионалцима у систему, модернизовати иницијално образовање васпитача и унапредити праћење и евалуацију.

3. Безбедно детињство. Деца би требало да одрастају у безбедним, мирним, мултикултурним заједницама и друштву, заштићена од занемаривања, насиља и сиромаштва. Потребно је да ојачамо систем за превенцију, препознавање и реаговање на злостављање и насиље у раном узрасту, треба да унапредимо програме смањења сиромаштва кроз адекватна новчана давања и услуге. Да би се остварило право сваког детета на игру и безбедност треба унапредити окружења у којима деца расту Србија ће наставити да шири сигурна и инклузивна игралишта у свим заједницама.

4. Унапређење здравља деце. Да би обезбедили здрав почетак живота за свако дете, треба да бринемо и о њиховим мајкама тако да имају адекватну исхрану, доступну и квалитетну пренаталну заштиту и безбедан порођај у окружењу које од првог дана подстиче дојење и емоционалну блискост мајке и детета. Здравствена заштита треба да осигура правовремену имунизацију, да осигура постојање саветодавних активности за родитеље за оптималну стимулацију развоја, исхрану и здравље деце, али и за очување менталног здравља мајки и очеве. Треба подржати развој система за праћење и подршку развоју детета и пружање раних интервенција за децу којима су оне неопходне још на нивоу примарне здравствене заштите. Неопходна је изградња капацитета пружалаца услуга и институција здравствене заштите које раде са малом децом и њиховим родитељима. Постојећи механизми, као што су патронажна служба, педијатри, развојна саветовалишта, здравствени медијатори, треба да буду оснажени и свима доступни.

- 5. Интервенције у раном детињству.** Како би се тешкоће и сметње у развоју што пре уочиле и ублажиле, неопходно је рано идентификовање све деце којима је подршка потребна. Начин и план рада са сваким дететом треба да буде заснован на процени његове функционалности, подразумевајући дефинисање краткорочних и дугорочних циљева. Треба подржати израду јединственог индивидуалног плана подршке за дете и породицу који укључује све ресоре и обједињава услуге. Ове услуге се пружају користећи приступ који је усмерен на породицу и прилагођавају се појединачним потребама деце за живот у њиховом природном окружењу – кући, предшколском образовању или заједници. Родитељима и породицама са децом са тешкоћама и сметњама у развоју неопходна је подршка како би превладали многобројне изазове којима су изложени.
- 6. Политичка и институционална консолидација.** Делотворни програми раног развоја деце захтевају међусекторске интервенције, како на нивоу политика, тако и примене. Зато је неопходно обезбедити приоритизацију и координацију политика и механизма за унапређење раног развоја деце у оквиру развојне агенде Србије. Треба да постоје механизми на националном и локалном нивоу који ће омогућити координацију програма и услуга тако да свако дете и породица добију холистичку подршку развоју која им је неопходна. Постојећи стратешки и законодавни оквир у области раног развоја деце треба консолидовати, допунити и осигурати његову примену, кроз адекватно финансирање. Координационо тело са мандатом за област раног развоја треба да дефинише средњорочне приоритете, осигура координисано спровођење и праћење одговарајућих политика раног развоја.

ЛИТЕРАТУРА

(1) UNICEF website (2017), *ECD in Post-2015 Development Agenda and Why Early Childhood Development*; (2) *Lancet* (2016). "The early years: silent emergency or unique opportunity?"; (3) UNICEF (2011). *The State of the World's Children: 2011*. UNICEF, New York; (4) Engle L. Patrice (2014). *Early Childhood Development: Why we should invest in the health and development of young children*; (5) UNICEF (2014). *Building Better Brains: New Frontiers in Early Childhood Development*; (6) Sophie Naidoo, S. and Hasan, R. (2016). *Early Childhood Development: A Review of the Global Evidence*, World Bank; (7) *The Lancet Early Childhood Development Series: Core Messages*; (8) Stiles, J. and Jernigan, T. (2010). *The Basics of Brain Development*; (9) Britto, P.; *Brain development in children: the impact of adversity*; UNICEF Connect Blog; 15 April 2014; (10) Brotherson, S. (2009). *Understanding Brain Development in Young Children. Bright Beginnings*, NDSU Extension Service, North Dakota State University; (11) Steen, G. (2007). *The Evolving Brain: The Known and The Unknown*. Amherst, New York; (12) UNICEF, 2016, *Young Child Wellbeing – The Role of Home Visiting: Regional Recommendations*, Version 3.11.2016; (13) Heckman J. (2006). Presentation at the Committee on Economic Development / The Pew Charitable Trusts / PNC Financial Services Group Forum on "Building the Economic Case for Investments in Preschool", New York, January 10, 2006; (14) European Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care (2012); (15) Facts for Life website (2017). *Child Development and Early Warning*; (16) *Lancet*, 2016, "An Executive Summary for the Lancet's Series"; (17) UNICEF, 2013. *The State of the World's Children*; (18) Moore, T. (2012) *Rethinking Early Childhood Intervention Services: Implications for policy and practice*; (19) UNICEF (2017). *ECD in Serbia in Brief*; (20) *Lancet* (2016). "Advancing Early Childhood Development: from Science to Scale 3. Investing in the foundation of sustainable development: pathways to scale up for early childhood development". (21) *Lancet*, 2016. "Generation of global political priority for early childhood development: the challenges of framing and governance"; (22) *Lancet*, 2016, "A good start in life will ensure a sustainable future for all"; (23) Child Protection Index (2016); (24) Republički zavod za statistiku i UNICEF, 2014. *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014, i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2014, Konačni rezultati*. Beograd, Srbija: Republički zavod za statistiku i UNICEF (25) Републички завод за социјалну заштиту, *Извештај о раду центара за социјални рад*, (2016).